

ԱՆԱՆՈՒՆ ՍԵՐԱՍՏԱՅՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (XVI Դ.)

Մատենադարանի № 3425 ձեռագրում ի թիվս զանազան քարոզների, տաղերի և այլ նյութերի գտնվում են նաև երկու ժամանակագրություն. առաջինը, որ բռնում է ժողովածուի 1ա—20ա էջերը, արդեն հրատարակված է,¹ իսկ երկրորդը՝ առաջարկվող ժամանակագրությունն է. «Եւ Հոռնաց թագաւորաց կարգն այս է զոր ոսմանցիք վերայկոչեն նոցայ անուն. այս է պորտէ պորտ ազգ նոցա մինչև ի մեզ, ի մերում ժամանակիս» խորագրով:

Ժամանակագրությունը գտնվում է ժողովածուի 101ա—111ա էջերում և սկսվում է 1384 թվից, հասնում մինչև 1596 թիվը՝ Մուհամմետ III-ի կողմից Ակրի գրավումը: Թեև վերջից պակասում են թերթեր, բայց հաստատ կարելի է պնդել, որ այն չի անցնում Մուհամմետ III-ի մահից այս կողմ, նույնիսկ հեղինակը չի տալիս Մուհամմետ III-ի մահը: Այդ երևում է նրանից, որ նախքան ժողովածուն սկսելը 101ա էջի առաջին կեսում կա շատ բնորոշ մի սիմվոլիկ նկար, որտեղ պատկերում է գալարվող օձ, որի մարմնի զանազան մասերում դուրս են ցցված 2—4 ճիւղեր, որոնցից վիշապի գլուխներ: Յուրաքանչյուր գլխի մոտ գծած է փոքրիկ շրջանակ, որտեղ հաջորդաբար դրված է օսմանական սուլթաններից մեկի անունը, սկսած Օսմանից մինչև Մուհամմետ III-ը (13 սուլթան): Որ ժամանակագրության հեղինակի վկայությունները չպետք է անցնեն Մուհամմետ III-ից այս կողմ, այդ երևում է նաև ժամանակագրության փոքրիկ ներածությունից, որի մեջ նույնպես բերված է սուլթանների հաջորդական կարգը՝ Օսմանից մինչև Մուհամմետ III-ը: Վերջինիս անվան մոտ, բնագրի 102ա էջում, մեկ ուրիշը ավելացրել է «Եւ յետ նորա թագաւորեաց Ահմատը: Այս նախադասությունից պետք է հզրակացնել, որ մինչև Ահմատի թագավորության առաջին տարին ժամանակագրությունը ոչ միայն պատրաստ է եղել, այլև ընդօրինակած տվյալ (№ 3425) ձեռագրում: Նշանակում է, թե ժամանակագրությունից պակասում է նրա մի շնչին մասը, և որ այն կազմվել է Մուհամմետ III-ի կենդանության օրոք: Հեղինակը ժամանակագրության վերջին հղելություններին ժամանակակից է: Այդ երևում է Կոստանդնուպոլսում 1572 թ. տեղի ունեցած մի հրաշքի նկարագրությունից, որի վերջում հեղինակն ավելացնում է. «տեսողքն եկեալ պատմեցին մեզ»:

Ինչպես ասացինք, բուն ժամանակագրությունը սկսվում է 1384 թվից և հասնում մինչև 1596 թիվը ներառյալ: Կարծում ենք մինչև 1482 թիվը՝ Մուհամետ II-ի մահը, հեղինակը վերցրել է իրենից առաջ կազմված, մեզ հայտնի մի ժամանակագրությունից, որը գտնվում է № 2151 ժողովածուի 170ա—

¹ Հրատարակել է Մատենադարանը 1940 թ. «Անանուն ժամանակագրություն» խորագրով:

1744 Էջերում:¹ Վերջինիս երկրորդ և առաջարկվող բնագրի առաջին մասի համամատուցյունից երևում է, որ այս երկու բնագրերի համապատասխան տեղեկությունները թե ծավալով և թե նկարագրական մանրամասնություններով ծածկում են իրար: Այստեղից եզրակացնում ենք, որ № 2151 ժողովածուի ժամանակագրության որևէ տարբերակ իր ձևերի տակ ունեցել է մեր ժամանակագրության հեղինակը և այն շարունակել է իր ժամանակի, ըստ հեղինակի, ամենակարևոր դեպքերով: Հավանական է կարծել, որ ներկա ժամանակագրության հեղինակը իր ձևերի տակ ունեցած պատրաստի բնագիրը շարունակել է ԶԿ (151!) թվից: Այս թիվը սահման ենք ընդունում, որովհետև այստեղից սկսվում է 30 տարվա ընդհատում, որպիսի փաստ չկա ողջ ժամանակագրության մեջ: Հեղինակը ԶԿ (1511) թվից գրի է առել ուրիշներից լսած, իրենից առաջ մոտակա տարիներին վերաբերող դեպքերը, իսկ այնուհետև ինքը շարունակել որպես ժամանակակից:

Ժամանակագրության մեջ շատ հաճախ խոսվում է Սեբաստիայում յեզի ունեցած մանր դեպքերի մասին՝ 1521 թվին փաղնիսի կառուցման, 1535 թվին ուժեղ հողմի պատճառած վնասների մասին, կամ ասում է՝ 1541 թ. տղաժողովը «ի Սևաստ չեկաւ» և այլն. այս փաստերը մեզ ենթադրել են տալիս, թե ժամանակագրության հեղինակը Սեբաստիայի բնակիչ է:

Փիրղալեմյանը ժամանակագրության մի քանի վկայությունները վերցնելով Առ. Դավրիժեցու «Պատմութիւն» աշխատությունից և մեջ բերելով «Հիշատակարան» կամ «Նշխար» պատմության Հայոց» անտիպ իր աշխատության մեջ,² ոչ այնքան էլ համոզիչ կարծիք է հայտնում, թե սույն ժամանակագրության հեղինակը Սեբաստացի Թադեոս վարդապետն է, որի 1551 թ. հիշատակարանից ընդարձակ հատված մեջ է բերել Չամչյանը:³

Առաջարկվող ժամանակագրության առաջին մասի առանձին դեպքերը տարբեր ծավալով և մանրամասնություններով հանդիպում ենք նաև IX, XIII ժամանակագրություններում, սակայն նկատենք, որ վերջիններիս տեղեկությունները կապ չունեն ներկա ժամանակագրության համապատասխան դեպքերի նկարագրության հետ և կազմվել են բոլորովին տարբեր մարդկանց կողմից:

Այս ժամանակագրության վկայություններից շատերը հետագայում տեղ են գտել այլ ժողովածուների ժամանակագրություններում (№№ 7273, 3078, 605, 1771, 3276 և այլն):

Մատենադարանի № 3881 ժողովածուի 1 և 2 էջերում պահվել է Օսմանին վերաբերող մի այլ վկայություն, որը պատմական առանձին արժեք չունի, ուստի նրա մասին կբավականանանք հիշատակելով միայն:

¹ Որոշ նկատառումով այդ ժամանակագրությունը մտցնելու ենք սույն ժողովածուի երկրորդ հատորում:

² Ձեռ. № 6273, էջ 422:

³ «Պատմութիւն Հայոց», հատ. Գ, էջ 514 - 515:

ԵՒ ՀՈՈՄԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ ԿԱՐԳՆ ԱՅՈ Է, ԶՈՐ ՈՍԾԱՆՑԻՔ ՎԵՐԱՅ- 101ա
ԿՈՁԵՆ ՆՈՑԱՅ ԱՆՈՒՆ:¹ ԱՅՍ Է ՊՈՐՏԵ ՊՈՐՏ ԱԶԳ ՆՈՑԱ ՄԻՆՁԵՒ
Ի ՄԵԶ, Ի ՄԵՐՈՒՄ ԺԱՄԱՆԱԿԻՍ:²

Առաջինն Ոսման անուն մէկ շինական հողագործ տաճիկմ, || 101բ
5 Թողեալ զհողագործութիւնն, ժամանակ մի հարամի եղև և սակաւ
սակաւ զաւրացաւ: Ասեն թէ սուլտան Ալատինն իշխանութիւն է
աւելլ, ասպատակել և նայ զօրացեալ ելեալ էառ զՊոռոսայ: Մե-
ռաւ Ոսմանն և թագաւորեաց որդի նորա Որհան և նայ էառ
զԵնկիշարն: Յետ նորա ելեալ սուլթան Մուհամատն: Եւ յետ
10 սուլթան Մուհամատին, սուլթան Մուրատ անուն թագաւորեաց:
Եւ յետ սուլտան Մուրատէն Իւտրում Պայազիան թագաւորեաց, որ
Հանկ Թամուրն զնայ յերկթէ զաֆասն եղիւ: Եւ յետ սորայ
միւս սուլթան Մուրատն: Եւ յետ սորայ միւս սուլթան Մուհամ-
մատն, որ էառ զՍտամբուլ թվին ԶԲ (1453): Եւ յետ նորա սուլ-
15 տան Պայազիտն: Եւ Մաթոս վարդապետն ի յասոր ժամանակն
էր ի Սեպուտ Հրեշտակապետու վանքն:

|| Եւ յետ սուլթան Պայազիտին որդին Սէլիմն, որ զտղա 102ա
ժողլելն հանճարեց: Եւ յետ սորայ որդին Սուլաման խոնտքարն,
որ շատ թագաւորեաց: Յետ սորայ թագաւորեաց Սելիմն այլ, որ
20 ասին, թէ ճհտի աղի հետ փոխել են ի տղայ ժամին հետ աղ-
չիկ տղի: Եւ յետ Սելիմին թագաւորեաց սուլթան Մուրատն, որ
զտուլպանտն եասաղ արաւ, որ քրիստոնէքն այլի գլխին տուլ-
պանտ չգնեն: Եւ յետ սորայ թագաւորեաց որդին սուլթան Մու-
համատն մի այլ: Եւ յետ հորա թագաւորեաց Ահմատ:³

25 Ի թվին ՊԼԳ (1384) Բուրհանատին զատին եսպան զտէրն
Սերաստիոյ և նստաւ յաթոռ իշխանութեան: Եւ զՍտեփանոս
արհեպիսկոպոսն Սերաստիւ նահատակեց, և զսուրբ Բառասնից
վանքն քակեց, և բազում չարիս գործեց:

Ի թվին ՊԼԶ (1387) ելեալ Հանկ Թամուրն անթիւ զօրօք 102բ
30 յարեւելից ի Սմբղանդայ և եկեալ բազում աւերմունս արար: ||
Աւերեց զՍեպուտ, գնաց մինչև յԱնկուտիայ և բռնեց զխոնգքա-
րին որդին զԻւտրում Պայազիտն ի զաֆասն. և գնաց մինչև ի
Շամպլ, Մորելիս ելաւ ի դէմ և շատ ֆլաւ արար և նոքա դարձան
յետս:

35 Ի թվին ՊԼ (1441) նահատակեցին զԽորշան հրով ի Մարզ-
լան քաղաք:⁴ Ի սմին ամին նստին Ճիհանշան ի Թավրէզ:⁵ և

- առնու զօրօք զտունն Յերազու ի Ճաղաթայէն՝ մինչև ի Սարի և ի Սրաւայ,⁸ մինչև ի դուռն Հէրէտ խսարէադ: Եւ որդի Ճիհանշային, Փիրսուտաղն և Ֆէլով դհայրն փախուց և նայ զնաց ի Պաղտատ թաղաւորեաց, Եւ հայր[ն] նեաղեցաւ որդոյն և խսարեց
- 5 Բ (2) տարի, Եւ յետոյ խաբմամբ և սուտ երգմամբ առին և ոպանին զՓիրսուտաթն և զեղբայրն:⁹
- Ի թվին ԶԱ (1452) երեկ Ճիհանշա խանն Դ (4) ա-իս խսարեց զԵղնկայ և էառ: Եւ առաքեաց զԹարխանօղլին || ի վերայ 103ա
Պայրնաուրաց, որ էր պարոն նոցա Հասան պակն, խսարեց զԱմիթ և չկարաց առնուլ, կստրւեցաւ և փախեաւ: Յետ Գ (3) ամսու դարձեալ առաքեաց ի վերայ Հասան պակին, Եւ Հասան պակն ժողովեց ԴԲ (4000) մարդ, կովեցաւ, կոտրեց. և ըմպոնեց զԹարխանօղլին և ոպանին: Եւ բազում և անչափ զանձ ե կումաշ առին, ձի և ջորի:¹⁰
- 15 Ի թվին ԶԲ (1453) առաւ սուլթան Մուհամման զՍա[ա]մ-րօյ. ի Պուսսայու:
- Ի թվին ԶԺԲ (1463) զնաց Հասան պակն ի Ղարաման մինչև ի Ղարաաանկիզն սիրով, զնոցա թշնամեաց տեղիքն աւարեաց:¹¹
- Ի թվին ԶԺԴ (1465) խսարեց Հասան պակն զԹարրերդ, որ
- 20 էր Տուլղատրցուն և ոչ կտրաց առնուլ, Եւ երեկ Մելիք Ասլանն բազում զօրօք ի վերայ Հասան պակին մինչև ի Մելտենի. և ետես զի հեծելն ծոցեան, շուտով ի յետ դարձաւ: Եւ Հասան պակն բազում զօրօք մինչև Ապլստան:¹² և անտի ի մէջ անկան և զնեցին զԹարբերդ ԺԲԲ (12000) ֆլորի:
- 25 || Ի թվին ԶԺԷ (1468) երեկ Ճիհանշան ի վերայ Հասան պակին. և Ճիհանշան ել ի լեառն, որ կոչի Սանճախ. և առաքեաց զզօրսն դեպ Աղճայալան և ինքն իւր մեծամեծօքն յուտել և ի խմել նստաւ Դ (4) օր: Հասան պակն եկեալ ի Ճապաղօուրն էառ զառաջքն և ԺԲ (12) հազար հոգով¹³ բոլորեց. բռնեցին զՃիհանշան Բ (2) որդոքն և սպանին և այլ ի հետ ԳՃ (300) պարոնայք, էառ զԹաղթանն, և ով կարէ պատմել: Եւ ձմեռն էր,¹⁴ Եւ զայ Ճիհանշին որդին՝ Հասանալի պակն ՃԲ (100000) աւ ի Մարանա կուեցաւ և առաւ Հասան պակն զաւարն և մտանէ ի Թավրէզ:¹⁵
- 30 Եւ յայն տարին գայ Ապուսէյիտն ի Հրէո և ասէ՝ «Իմ է Թավրէզ մի անցանիւր ընդ այս» և եղև կռիւ մեծ և Հասան պակն յաղթեց և եսպան զնա և առեալ այնչափ աւար և քաղաք մինչև ի Սարի և ի Սրաւայ:¹⁶
- Ի սոյն ամի || բլաւ Եզնկան, ԺԲԲ (12000) հոգի մեռան: 104ա
- Ի թվին ԶԺԸ (1469) մահ անկաւ յամենայն աշխարհ առաւել ի Մերտին: Նաղաշ վարդապետ ողբ ասաց:¹⁷
- 40 Ի թվին ԶԻԲ (1473) առաքեաց Հասան փատշահն զԱմիր պակն ՀԲԲ (72000) հոգով, զնացեալ մինչև ի Թոխաթ աւարեաց և զերեաց:¹⁸ Ի թվին ԶԻԳ (1474) շարժեցաւ բազում զօրօք և զնաց ի Շամբ: Էառ զՄէլտէնի, խսարեց զՊէրիայ:¹⁹ Գ (3) ամիս, նազմեց և չկարաց առնուլ: Երեկ Շամայ հեծելն ի դէմ, բայց տրին

- հաշաեկութիւն և դարձաւ յԱշմուշատ:²⁰ Եկն Խոնդարին որդին և ԴՃԹ (300000) հողով ի վերայ Հասան պալին կոտրեց զհեծ-
 ելն, և սպանաւ մէկ որդին, և ինքն փախաւ մինչև ի Թաւրէզ:²¹
 Եւ զորդին իւր Վուհամատ պալին ի Միջագետս և իջեալ զնաց
 5 որդին առ Լղբայր իւր Պաղտատ:²²
 Ի թվին ԶԻԴ (1474) զնաց Մուհամատ պալին ի Շիրազ ի
 հօրեղբօրն ի տեղն: Եւ հայրն բարկացաւ փախուցին անտի 104բ
 մինչև ի Խարբերդ և զնաց ի Հալապ: Եւ սուլտանն Մսրայ ետ
 նմայ բազում ինչ: Եւ ի միւս տարին զնաց ի Հոռոմք և ընկա-
 10 լաւ զնայ Հոռոմաց տանն տէրն ետ նմա զՍևաստ:
 Ի թվին ԶԻԶ (1477) ել զնաց յԵփեսոս և խաբամար սպա-
 նաւ ի մարգրոջմէն, ի ձեռն Պայընտուրին, հնաս սուղ ոչ սակօ:²³
 Ի թվին ԶԻԴ (1478) մտանէ Հասան պալին ի Կուռճիստան
 և աւերէ զՏփիսիս:²⁴ Զի Մելիքն զնացել է ի կոիւ ի զլիւի բացն:
 15 Եւ գերեաց և եղ զգօրոն ի Տպիսիս և եկեղեցիս բազում քակեաց
 և ի նոցանէ խոցեալ մեռաւ: Եւ Կորիզու (SIC) մելիքին եկին
 ջարդեցին և առին զՏփիսիսն ի տաճկնուն:
 Ի թվին ԶԼԱ (1482) մեռաւ սուլտան Մուհամատն և նստաւ
 ի տեղն որդին՝ սուլտան Պայազիտ:
 20 Ի սոյն ամի ժաժ ելաւ յԵփեսոս ԼԲԹ (32000) հոգի քնաց
 ներքև հողին:²⁵
 Ի թվին ԶԿ (1511) հեծել ժողեց ի Թաթարէն ս[ու]լթան և 105ա
 Պայաղատին որդին՝ Սէլիմ և գնաց ի վերայ հօր իւր՝ Պայազի-
 տին: Ի եղեցին զհայրն զՊայազիտ և նստաւ ի տեղն: Յայս ժա-
 25 մանակս էր Մաթոս վարդապետն ի Սևաստ ի Հրեշտակապետս
 վանքն, զոր Բօսաէլիմէի ասէին:²⁶
 Ի թվին ԶԿԴ (1515) ելաւ սուլթան Սելիմ անթիւ զօրօք
 զնաց ի Չալտրանն կուեցաւ, կոտրեց զՀահն և զՂալայեց յԱմս-
 սիայ:²⁷ Մեկալ տարին առաւ զԿամախ և զԱնատօլայն և գնաց ի
 30 Թախտն:
 Ի թվին ԶԿԶ (1517) սուլթան Սելիմ գնաց առաւ զՇամալ
 և զՄսր և զմեծամեծսն յամէն տեղաց վերուց:
 Ի թվին ԶԿԸ (1519) բարկութիւնն աստուծոյ սաստկաւ և
 սուլթան Սելիմ տղայ ժողեց ի քրիստոնէից:
 35 Ի թվին ԶՀ (1521) մեռաւ Սելիմ և նստաւ որդին՝ Սուլայ-
 ման խոնդարն:²⁸ Ի Սևաստ բազնիք շինեցին:
 Թվին ԶՀԱ (1522) այրեցին ի Սևաստ զՊիսի որդին զՍա-
 ֆարն:
 Ի թվին ԶՀԵ (1528) ելաւ Սոֆին, զոր Աթ և մաճայ խալի- 105բ
 40 ֆայ ասէին, Սևաստու վաշան գնաց ի վրան կոտրեցաւ և ան-
 կաւ ի Սևաս[տ], և մեռաւ, և յետոյ քուրդն կոտրեց:
 Ի թվին ԶՀԶ (1527) զնաց Հուսէին վաշան ի Տոռիլ և ի
 Կուկլան ի Հոռոմին վերայ, որ զլուխ էին քաշել, շատ ջարդեց և
 գերեց ԺԲԹ (12000) հոգի:
 45 Ի թվին ԶՀԹ (1530) շինեցին զՊոնտրու վանքն ի Սևաստ:
 Ի թվին ԶԶ (1531) տղայ ժողեցին ի քրիստոնէից, ահ և

փախ, լաց և աղաղակ և խեղճ բաներ շատ եղև: Ի սոյն ամի
աղետոր աստղ երևեցաւ յարեւել[ք] յօղոստոսին:

Ի թվին ԶԶԱ (1532) ագեոր աստղ երևեցաւ ի սեպտեմբե-
րին: Եւ զնաց Սուլայման խոնդքարն և Ֆռանկին վերայ մինչև
5 ի Փուլիա, չկարց առնուլ և շատ պակասութեամբ դարձաւ: Ալա-
մանսաֆարի ասէին: Ղասուժ վոյվոսան ԿՌ (60000) հողով գնաց,
է (7) հոգի եկաւ ի խոնդքարն խաղալու բեր:

Ի թվին ԶԶԲ (1533) եր || եցին ի Սեաստ ի Տեոցու վանացն 108ա
զՀա[յ]րապետ հարեղան:³⁰ Եւ կրկին ագեոր աստի երևեցաւ ի
10 սեպտեմբեր:

Ի թվին ԶԶԳ (1534) լուսին խաւարեցաւ յարեւմտից կողմէն:
Եւ եւ Սուլայման խոնդքարն անթիւ զօրօք զնաց ի առ դժւարէդ,
զՍուլտանիա. զըլտյեց ի Պաղատա և ապա եկ ի թախտն: Ի սոյն
ամի կրակ անկաւ յՍա[ա]մրօլ ԺԲԲ (12000) տուն այրեցաւ:

15 Ի թվին ԶԶԴ (1535) ի Սեասա ի Շնքուռկայ դեղէն տղա
քահանայ³⁰ մի այրեցին: Հողմ ելաւ սաստիկ և բազում ծառ կո-
տորեց:

Ի թվին ԶԶԵ (1536) Սուլէյմանն զիր մեծ լաղիրն ոսկան-
նեց, զԻրդէհիմ³¹ փաշան, որ չարախօսեցին թէ, Ֆռանկաց հետ լե-
20 դու ունի և հայ կու կենայ: Ի սոյն ամի ծանր ձմէռ եղաւ, որ Թ (9)
թիդ ձուն չափեցին: Եւ զՊոճտ Կոկճան բռնեցին, զլեզուն կտրե-
ցին և բերնէն ի ցիցն զարկին, վասն Քրիստոսի հաւատոյն. և
մեծ մին[ա]րանն³² մի կործեցօ: || Ի սոյն ամի տղայ ժողկեցին 108բ
զարձեալ: Ի սոյն ամի Կարմիր զլխոյն Մհամտո խանն ի Վրաց
25 տունն եմուտ և բազում աւար ենար:

Ի թվին ԶԶԶ (1537) լուսինն բոլոր խաւարեցաւ, որ իսկի
չերեէր: Սուլէյման խոնդքարն թիաւոր հանեց յամէն աշխարհէ.
էՃ (700) նաւ զրկեց ի Ֆռանկին վերայ և ինքն ցամաքով գնաց
և շատ գին եղաւ իւրեան և երբ թախտան: Ի սոյն ամի դար-
30 ձեալ եմուտ Մուհամմատ խանն ի Վրաց տուն և անթիւ ջարդ
արաւ, ԺԲԲ (12000) այլ աւելի գերի հանեց. իւրեանք մէկ զմէկ
մատնեցին: Ի սոյն ամի նոյեմբեր Ժէ (17) դարձեալ խաւա-
րեցօ լուսինն:

Ի թվին ԶԶԴ³³ (1538) Սուլայման խոնդքարն ԲՃ (200) նաւ
35 զրկեց փաշանիք ի Հրմուզու և ի Տէվ քաղաքին վերայ, Յետ Բ
(2) տարու է (7) եկաւ և այլն ոչ:

Ի սոյն ամի յունվար, ագեոր աստղ ելաւ հարաւ և յետև
յարեւմուտս, մառախուղ եղաւ Ե (5) օր, և ի նոյեմբերի Զ (6)
լուսին խաւարեցաւ: || Սուլէյման խոնդքարն գնաց ի Ֆռանկն 107ա
40 Վանատիկ եաղի եղաւ և քօհրօղ և զճանպին կտրեցին և շատ
պակասութիւն արարին և ինքն եկաւ զիւր աշխարհին Ֆռանկն
տութսախ արաւ: Եւ յԵրուսաղէմ զՖռանկին վանքն թալնեցին:
Ի սոյն ամի էառ Կարմիր զլուսն զՇիրւան և թաղաւորեց:

Ի թվին ԶԶԶ (1539) ծոազատիկ արին Հոռոմին ի Օառ-
45 զարգարին, յապրիլի Զ (6) և այլ ամենայն ազգ ուղիղ արարին
զգատիկն՝ յապրիլի ԺԳ (13), Ի սոյն ամի արեգակն խաւարեցաւ,

- և վախճանեցաւ Սիմէոն արհեստակոպոս[ն] Սերաստիոս: Դարձեալ ադեոք աստղ ելաւ ի մայիս ի կողմն հիւսուսոյ գլուխն յարեմուտք: Ի սոյն ամի կրակ անկաւ յՍտմբօլ և ԾՌ (50000) տուն այրեցաւ: ԷՃ (700) մարդ ի դնտանտունն այրեցաւ: և շատ ուտ էղաւ: Յետոյ մահ տարածեցաւ յամենայն աշխարհ ի Հոռոմք, ի Շամ և ի Շարի և յամենայն տեղ: Կորճի:
- Ի թվին ԶԶԹ (1540) ծանր ձմէտ եղաւ Թ (9) թիզ ձուն է 107բ ասին. Աւագ ուրբաթ³⁴ չկարաց մարդ ի գերեզմներնէր գնացեր: Եւ ի դակին խաւարեցաւ արեգակն:
- 10 Ի թվին ԶՂ (1541) դարձեալ հմուտ Կարմիր գլուխն ի Կուռճիս[յան] և րադում Գուրդում եղեալ, գերի աարեալ ի քրիստոնէիցն ԽՌ (40000): Ի սոյն ամի գնաց խոնդքարն ի Ֆռանկին վերայ, յառճառաւ էլչուն և շատ պակասութեամբ դարձաւ:
- 15 Ի թվին ԶՂԲ (1543) դարձեալ տղայ ժողւեցին:
- Ի թվին ԶՂԲ (1543) յԱմասիայ քաղաք ջհուա մեծ հէքիմ մի Բ (2) քրիստոնէ երդատ է բռնել, տարել ի տուն թէ՛ կու բանեցնեմ, յԱւք շարթուն աւրերն: Եւ այլ ի դուրս չեն ելել. նայ անոնց ընկերմ այլ կու եղեր, կոհներ է և մեկալ օրն գնացեր սուպաշուն ասեր է թէ, մնամ թէ սպաննեցին, ղի ունին
- 20 զաղանդն յիւրեանց դատկին: Եւ խոնդքարին որդոյն իմաց 11 ու- 108ա ցին սուլթան Մուստաֆին, որ շահդատայ էր յԱմասիայ: Եւ առաքեց բաղում մարդ զրէհով, սլէհով կոտորեցին զգուռն մտան ի տուն ջհտին և գտան զքրիստոնէքն գամած ի տախտակի, որպէս ղխաչ, զպողոզն ծակել են և շիշայ էին խօթել և դարունն առել, վասն խմորի և ըմպոնեցին զջհուտն և սքանճայեցին: Նայ ասաց թէ ունիմ Դ (3) ընկեր³⁵ զԱ (1) էրեցին, զԴ (3) կախեցին և արդ արարին մեծ խոնդարքին: Ի սոյն ամի գնաց խոնդքարն ի վերայ Ֆռանկին, բերդ մի առին և ԺԲ (12) հազար մարդ դրին, յետե նաղմով կրակեցին և ջարգեցին զմարդն. և շատ պակասութեամբ դարձաւ:
- 30 Ի թվին ԶՂԴ (1544) յունվար շարժ եղև: Զէյթուն փլաւ և Ապլստան կէսն ընկղեցաւ: Զէյթուն ներքե լեռանն մնաց: Ներքե գետնոյն զոռոյն գայր ի պատուածոյն: մինչև ի Զ (6) ամիսն զողայր:
- 35 Ի թվին ԶՂԲ (1543) վրացին զԱյազ փաշան կոտորեց և իառ: || Ի թվին ԶՂԵ (1546) մարտի[ն] կարմիր ձուն եկօ: Ի սոյն 108բ ամի ի Կոստանդինուպօլիս Դ (3) ազգի պատրիա[ր]դ վախճանեցաւ³⁶ Հայոյն, Հոռմին և Ֆռանկին:
- Ի թվին ԶՂԶ³⁷ (1547) դարձեալ տղայ ժողւող ելաւ, բայց 40 ի Սեաստ չեկաւ: Ի սոյն ամի անազին ամպ որոտ եղև, և (30) օր անձրև տեղեաց: Հոկտեմբեր[ի] Ը (8) խաւարեցաւ լուսինն: Նոյեմբերի ԺԲ (12) արեգակն խաւարեցաւ: Ի սոյն ամի շահ Ալխասն ապստամբէ յեղբօրէն ի շահ Դահմանէն. գա ի խոնդքարն, ի սուլթան Սուլէյմանն յՍտմբօլու, առնու երթա ի վերայ 45 եղբօրն անհուն զօրօք աւերեց զԹավրէզ և դարձաւ ի Յամիս:³⁸
- Ի թվին ԶՂԷ (1548) և տէրն Թավրիզին, բարկանայ շահ

- Դահմանն զայ աւիրէ զձնուդ, զԲասեն, զԱրդրում, զԴերջան,
 զԿեղի, զՊիթլիդ և բազում չարիս արարին: Եւ իմացեալ խոնդ-
 քարն և անթիւ հեծել սփռեց և ջանացին ըմբռնել նայ, փախ-
 109ա
 5 Եւ ի գալ աարոյն անցաւ զնաց ի տեղի իւր և ոչ կուեց:³⁹
 Ի թվին ԶՂԹ (1550) տղայ ժողուող ելաւ դարձեալ, յամե-
 նայն աշխարհս Ոսմանին:
 Ի թվին ՌԴ (1554) մահ տարածեցաւ յամենայն երկիր:
 Ի թվին ՌԸ (1559) խոնդքարին որդիքն կովեցան ի Կօնիայ
 10 և Սելիմն կոտորեց զՊայաղիտն և փախուց մինչ ի Բառն: Եւ նա
 զնաց ի շահ Դահմանն և անտ սպանել տւին Դ (3) որդոն:
 Ի թվին [Բ]ԺԲ (1563) մահ տարածեցաւ դարձեալ:
 Ի թվին ՌԺԴ (1565) թիաւոր հանեցին յամենայն աշխար-
 հէ և զնաց խոնդքարն ի վերայ բերդին Մալթայու և նոքա ելեալ
 15 կոտորեցին և փախուցին:⁴⁰ Ի սոյն ամի չարացան Սևստու տոճ-
 կլնին և զՍևստու Լուսաւորչին ժամառունն քակեցին:
 Ի թվին ՌԺԵ (1566) զնաց խոնդքարն ի վերայ Փէչայ.
 զՍախդ և այլ բերդեր և առին և ի վերայ Փէչու անկաւ:⁴¹ 109բ
 Ի թվին ՌԺԶ (1567) նստաւ ի տեղ Սուլէյման խոնդքարին
 20 որդին իւր՝ Սելիմն Տկոածն, յսին թէ, հետ ճհտի աղի փոխել են
 զաղտ: Եւ յառաջի ամին տղա ժողուող Լհան, դարձեալ յաշխարհ
 իւր: Եւ պատմա դրդեր բերին:
 Ի թվին ՌԴ (1571) Բ (2) ամաւ խսարեցին և առին զԿիպ-
 ոօղ կղզին: ՃԲ (100000) զերի հանին և զրադումս կոտորեցին:
 25 Ի թվին ՌԴԱ (1572) զնաց զօրքն Օսմանցուն ի վերայ
 Ֆոանկին և նոքա ելեալ զՈսմանցուն զՃԾ (150) նաքն դարկու-
 տար արարին:⁴²
 Ի սոյն ամի ի Կոստանդինուպոլիս, ի սուրբ Սսփի եկեղեցոյ
 գմբէթին վերայ խաչ լուսոյ երեւէր, զոր ելեալ առնել կամէին
 30 կամ զարկել և ընկենուլնայ բարձրանայր և երբ չմերձենային
 իջնոյր դարձեալ ի վերայ դմպէթին. տեսողքն եկեալ պատմե-
 ցին մեզ:
 Ի թվին ՌԴԴ (1575) մեռաւ սուլդան և Սելիմն և նստաւ ի 110ա
 թախտն սուլտան Մուրատ, որդի իւր:⁴³
 35 Ի սոյն ամի մեռաւ շահ Դահմանն⁴⁴ ի Թավրէզ, որ Կարմիր
 գլուխ յազդէն էր:
 Ի սոյն ամի յամենայն տեղ հեղեղ ելաւ և շատ զեն արար:
 Ի թվին ՌԴԶ (1577) ազեւոր աստղ ելաւ յարեմուտ, ծա[յ]րն
 յարեւելք, մեծ և յերկտն և բազում աւուրք երեւէր յարեմտի ցժա-
 40 մանակն:
 Ի թվին ՌԴԸ (1579) զնաց Հոռմաց լաշքարն բազումք և
 ձմոնեցին յարեւելք, զՅերեւան քաղաք գերեցին ԺԸ (18) գեղով,
 և ցրեցին զկին և զտղայ յամենայն աշխարհ:⁴⁵
 Ի թվին ՌԼ (1581) ել չար հրաման ի սուլտան Մուրատէն,
 45 որ քրիստոնէքն այլ տուլպանք չդնեն ի դլանին:

Ի սոյն ամի Կարմիր գլուխն, զՈսման փաշան ի Տամուր-
ղափուն փախուաւ:⁴⁸

Ի թվին [ՌԼԳ]՝ (1584) դարձեալ շարժ ելաւ Եզնկայն և
կործանեց:

- 5 Ի թվին ՌԼԴ (1585) Ոսման փաշան⁴⁹ անթիւ հեծելով գնաց
ի առ զԹավրէզ, շատ ջարդում եղև և շատ զերի և շատ թալան
արարին: Յետոյ ինքն այլ ուռեցաւ և մեռաւ, Ոսման փաշան || , 110բ
և տիրեց Հոռմցին բազում տեղեաց, զի առին գծերեան, զՆախ-
չւան, զԿանճա, զՇիրւան, զՇամախի, զԹավրէզ, զՏամուրղա-
փուն, զԿորի՝ զթախան Սիմտունին և զԹիֆլիս:

- 10 Թվին ՌԽԱ (1592) տաճիկքն առին զԼուսաւորիչ եկեղեցին⁴⁹
ի Սևաստ և արարին ուրբաթ մզկիթ. և զԱստուածածին տա-
ճարն, որ ի մօտն կայր քակեցին և ի տեղն մինարայ շինեցին:
Զգերեզմանքն քակեցին և զոսկերսն ի դուրս լցին և յամենայն
15 տեղ շատ ոտ արարին և ասէին թէ, մեր թւիսն Ռ (1000) լցաւ:
Ի թվին ՌԽԲ (1593) Ոսմանցին ելաւ և զՊուտուն ու զՄա-
ճարին և զամենայն ըխտաւորն գերեցուց մինչև ՁՌ (80000)
ոգին, և թալնեց զմալ և զազակն:

- Ի թվին ՌԽԳ (1594) ծանր հեծելութիւն եղաւ ի վերայ
20 Մաճ || արին: 111ա

Ի թվին ՌԽԴ (1595) մեռաւ սուլտան Մուրատն և նստաւ
ի տեղն սուլտան Մուհամմատն:⁵⁰

- Ի սոյն ամի պախրէք խիստ անաչար չարդեցան յամենայն
աշխարհ, հանց, որ լուծքն ի գետինն մնաց և կալն կամեւոր
25 ֆնաց շատ, ի յանամին շառէն:

- Ի թվին ՌԽԵ (1596) սուլթան Մուհամմատն գնաց անթիւ
հեծելով և անհամար լաշքարով ի վերայ Ֆռանկին,⁵¹ խորհելով
թէ մինչև ի Ղզլալման երթայ և ոչ գնաց, այլ էառ զԱկրի բերդն.
Չարդեցան և ջարդեցին: Ի դառնալն աօնանմայ արարին և ու-
30 ռախութիւն և պատերազմն անխափան Գիաց: Եւ յետ այնմ ջա-
լալնի ելաւ յիւր աշխարհն ահ և փախ ի գեղ և ի գաւառ, և թա-
լան շատ գո[րծեցաւ]...⁵²

ԺՆՆԱԹԳՐԱԻԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բնագրում նշված նախադասության դիմաց, ձախ լուսանցքում, քառակուսի շրջագծի մեջ գրված է «Ոսմաննուխ գէղչէ»:

2. Բնագրում վերնագիրը գրված է կարմիր թանաքով:

3. Ընդգծված հատվածի գրության ձևը տարբերվում է բնագրի գրության ձևից, այդ ցույց է տալիս, որ այն ավելացվել է հետագայում, ուրիշի կողմից:

4. Խորշայի նահատակությունը դնում են նաև 1541 թ., Ճիշտ է 1441 թ., նրա նահատակության մասին մի բանաստեղծություն գտնվում է «Հայոց նոր վկաներ»-ի մեջ (Վաղարշտպատ, 1903, էջ 376—382), տես ն հմմտ. նաև A. catalogue of the Armenian manuscripts in the British Museum՝ էջ 284:

5. Հեղինակը Ջհանշահի իշխանության գլուխ անցնելը համարում է 1437 թ. նրա նղբոր՝ Իսկենդերի սպանությունից հետո, մինչդեռ Ջհանշահը Կարա-Կոյունլուների իշխանությունը ստանձնում է ավելի շուտ, Իսկենդերի կենդանության ժամանակ, 1435 թ., Այս առթիվ 1435 թ. ընդօրինակած ավետարանի հիշատակարանում կարդում ենք. «Արդ գրեցաւ սուրբ աւետարանս ձեռամբ սուտ գրչի և անարժան քահանայի Կարապետի, ի թուին Հայոց ՊՁԴ (=1435)»... ի դառն և ի վշտաշատ ժամանակս, որ վասն ժողացեալ մեղաց մերոց բացաւ դուռն և որսասնա և եկեալ որդի Թամուրին Շահուուն ի յաշխարհն Հայոց և որդիք Ղարայ Ուսուֆին Իրքանդարն փախստական գնաց ի ներքին աշխարհն... և միւս եղբայրն Ջհանշայն գնաց հնազանդութեամբ մօզ ի Շահուուն և նստաւ նորին հրամանաւ ի Թարեզ և եղէն երկու եղբայրն թշնամիք միմեանց և ոչ գիտեմք թէ զինչ լինելոց եմք: Ձեռ. № 6273, թերթ 139: Հմմտ. Թ. Մեծոփեցի, էջ 106, Петрушевский „Государства Азербайджана в XV веке" (Собрание статей по истории Азербайджана, выпуск I, Баку, 1949, стр. 165 166): Ջհանշահը Կարապետունու թուրքմենների վերջին ամենախոշոր ներկայացուցիչն էր, իշխել է 1435—1467 թ. թ.:

6. Ծաղաթա—Ջաղաթա—Չաղաթա: Չինգիզ խանի երկրորդ որդու Չաղաթայի անունով, Չաղաթայի ուլուս կոչվել է այն տեղիտորիան (և բնակչությունը), որն ընկած էր Ամուդարիայի և Սիրգարիայի ավազանում ու հասնում էր մինչև Իլի գետը և Բալխաշ լճի հարավային ափերը: Հետագայում, XIV—XV դարերում լենկ Թեմուրը Չաղաթայի ուլուսը նվաճելուց հետո, նրա հետնորդներին ևս կոչեցին Չաղաթա: Բնագրի զետուեն Արաղայա հատվածի տակ պետք է հասկանալ Իրաքը:

7. Սարի, քաղաք Պարսկաստանում, գտնվում է Կասպից ծովի հարավային ափից 18 կիլոմետր հարավ, Տեջան գետի ափին:

8. Բնագրի «Սրօա» անունը կարծում ենք «Սավա» անվան աղճատումն է: Սավան գտնվում է Թեհրանից հարավ-արևմուտք: Այս քաղաքները, 1460 թ. ընդօրինակած ավետարանի հիշատակարանի համաձայն, Ջհանշահը գրավել է 1460 թ. (Ձեռ. № 6273, էջ 168ա): Հմմտ. Հ. Աճառեան «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Թարիզի», Վիեննա, 1910, էջ 101—105: Պետրուշևսկին այդ նույն մարզերի նվաճումը գնում է 1453 թ. ներքո (նույն տեղ, էջ 166):

9. 1465 թ. ընդօրինակած Հայսմավուրի հիշատակարանում, Բաղդատի պաշարումը նշված է 1463 թվից, այնտեղ կարդում ենք. «... ի թագաւորութեան Ջհանշային, որ այս երկու ամ է, որ նստեր է ի վերայ Բաղդադ քաղաքին և խսարեր է ղորդին իւր զՓիրապուտախն...» (Ձեռ. № 6273, էջ 176բ—177ա): Սակայն, դարձյալ նույն թվին ընդօրինակած, մի այլ ավետարանի հիշատակարանում կարդում ենք. «Յայսմ ամի սպան շարաշար Ջհանշահ փառաշահ ղորդին իւր զՓիրապուտախ խանն ի Բաղտատ, և եկն ի Թավրէզ ի թախթն:» (Վէյմիածին, 1950 թ., սեպտեմբեր, էջ 85):

10. Հեղինակը նկատի ունի Ջհանշահի և Ակ Կոյունլու սուլթան Ուզուն Հասանի 1450-ական

թվերի պատերազմները, որի ժամանակ Ջհանշահը կորցրեց Քրդստանի և Հայաստանի մի մասը:

11. Կարամանիա (—Ղարամնա) երկիրը գտնվում է Փ. Ասիայում, (տես էջ 96, ծանոթ. 83): Սուլյն վկայությամբ հեղինակը նկատի ունի օսմանական սուլթան Մուհամմեդ II-ի և Ուզուն Հասանի միջև Կարամանիայի համար տեղի ունեցած կռիվների առաջին շրջանը: Սակայն այդ կռիվները տեղի են ունեցել ոչ թե 1463 թ., այլ 1471 թ.: 1471 թ. երբ օսմանական բանակը գրավում է Ղարամանիան, վերջինիս իշխան Փիր Ահմեդը փախչում է Ուզուն Հասանի մոտ, հենց նույն տարում էլ Ուզուն Հասանը կարողանում է պարտության մատնել օսմանական բանակին: Գրավելով Ղարամանիան, Ուզուն Հասանը այստեղ թողնում է մի զորաբանակ 10.000 հոգուց բաղկացած, իսկ ինքը վերադառնում Թավրիզ (Տես Мюллер „История ислама“, т. III, стр. 368, Չամչեան «Պատմութիւն Հայոց», հ. Գ, էջ 510): Հմմտ. Կատերինո Զենոի, Ջոզեֆ Բարբարոի և Ջիովան Անջելոնելլոի վկայությունների հետ («Ուղեգրություններ», հ. Ա, էջ 160—166, 175—177, 255—256):

12. Ուղիղ ձևը Ալպիստան, քաղաք համանուն գավառում, Մարաշի հյուսիս արևելյան մասում, Ջհան դեաի ափին:

13. Բնագրում նախքան «հոգով» բառը, գրված է նաև «ոգով», պահեցինք միայն վերջինը:

14. Հեղինակը Ջհանշահի և Ուզուն Հասանի միջև տեղի ունեցած կռիվը նշում է 1468 թ. «և ձմեռն էր» թվով 2151 ժամանակագրության վկայությամբ այդ դեպքերը տեղի են ունեցել 1468 թ. «և ժամանակն այն ձմեռնամտին էր» (էջ 173բ), այլ խոսքով 1468 թ. վերջերին: Մինչդեռ Մ. Արժկեցու չափածո ժամանակագրությունը և IX ժամանակագրությունը նշում են 1467 թ. ներքո: Անշուշտ 1468 թ. ստույգ չէ: Պետրուշևսկին „Гос-а Азербайджана в XV веке“ իր աշխատության մեջ Ջհանշահի շախշախման հարցին նվիրում է հատուկ էջեր (էջ 168—169), ըստ որի 1467 թ. մայիսին Ջհանշահը իր էմիր Կասիմ Փարվանաշու հետ արշավում է Ուզուն Հասանի վրա: Մշո դաշտում Ջհանշահը Ուզուն Հասանից կրում է առաջին լուրջ պարտությունը և նահանջում, որին այնուհետև հետապնդում է Ուզուն Հասանը: Վերջինս իմանալով, որ Ճապաղչուրի մոտ Ջհանշահը մնացել է արիերգարային փոքրաթիվ զորքով հանգրստանալու, իսկ նրա հիմնական ուժերը բավական հեռու են, հանկարծակի հարձակվում է և շախշախում Ջհանշահի զորքին (նույն տեղ, էջ 168): Պետրուշևսկին այս կռիվները գնում է նույնմեթոդի սկզբներին: Ճակատամարտի վայրը ժամանակակից Կատերինո Զենոն այլ տեղ է մատնացույց անում, նա գրում է, որ Ուզուն Հասանը «մտածված կերպով Ջհանշահին քաջաց ծրվելայի դաշտերի մեջ, որտեղ ընդհարվելով հաղթեց...» (էջ 7 „A Narrative of Italian travels in Persia in the XV and XVI centuries trans by Charles Grey“ 1873, London): Մինչդեռ մեր ժամանակագրությունը մատնացույց է անում Ճապաղչուրը (Հմմտ. Պետրուշևսկի, նույն տեղ, էջ 168): Վերջինս այժմյան Գյունեկսուի ստորին հոսանքն է, որը սկիզբ է առնում Բինգյուլի արևմտյան լանջերից և թափվում Արածանիի մեջ. Ճապաղչուր կոչվել է նաև Կենչից մինչև Բալու ընկած տերիտորիան, որը վերջերս վերանվանվել է Բինգյուլի սանճախ (Տես և Հմմտ. Թ. Գուլակեան, «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Ս. Նշանի վանուց ի Սերաստիա», «Հանդէս Ամսօրեայ», 1925 թ., էջ 269: Ձեռ. 6273, թերթ 182):

15. Խոսքը վերաբերում է Ջհանշահի որդի Հասան Ալուն, որը հոր շախշախումից և սպանությանից հետո իրեն հռչակեց հոր հաջորդ և պատրաստվեց կռվելու Ուզուն Հասանի դեմ: Ծրվու բանակները հանդիպեցին 1468 թ. հուլիսի վերջերին, Մարսնգում (հարավ. Ադրբեջան), որտեղ Հասան Ալին շարաշար պարտվեց, իսկ մինչ այդ Ուզուն Հասանը գրավել էր Կարակոյունլուների համարյա ողջ տիրապետությունները և մայրաքաղաքն էլ տեղափոխել Թավրիզ: Հմմտ. Սրուանձտեան «Թորոս աղբար», մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 377, ձեռ. № 6273, էջ 185, վերևում էջ 151, ծանոթ. 32, ներքևում էջ 194:

16. Հեղինակը նկատի ունի Ուզուն Հասանի և Լենկ Բեմուրի թոռ Աբու-Սեյիդի 1468 թ. կռիվները: Այս կռիվներին, Պետրուշևսկին վերահիշյալ իր աշխատության մեջ, նվիրում է հատուկ գլուխ (նույն տեղ, էջ 169—171), որտեղ ցույց է տալիս, թե Աբու-Սեյիդը Խորասանից դուրս է գալիս 1468 թ. հուլիսին և աշնանը հասնում հարավային Ադրբեջան, այնուհետև առանց պատերազմելու քաշվում է Մուզան 1468—1469 թ. թ. ձմեռը անցկացնելու: Աբու-Սեյիդը այստեղ ենթարկվում է պաշարման և 1469 թ. սկզբներին շախշախվում ու գերվում: Լենկ-Պուլը Աբու-Սեյիդի իշխանությունը նշում է 1452—1469 թ. թ., իսկ Բարտոլոմե վերջին թիվը ուղղում է 1468 թ. (տես „Мус. династий“ стр. 227, прим. 2): Այս կռիվի մասին վերահիշում է նաև

Ամբրոսիոս Կոնտարինին («Ուղեգրություններ», հատոր Ա, էջ 128), Տես և հմտ. Мюллер «История ислама» т. III, стр. 353—354):

17. Հմտ. «Մ. Նաղաշ և իւր տաղերը», Կ. Կոստանկանց, Վաղարշապատ, 1898, էջ 11—12:

18. Հմտ. Կատերինո Ջենո «Ուղեգրություններ», հատ. Ա, էջ 165:

19. Այսինքն Հալեպ, բայց սույն ժամանակագրության № 2151 տարբերակում պահվել է «Պիրայ» ձեռն (էջ 173բ), ըթն ճիշտ է վերջինս, նշանակում է խոսքը վերաբերում է ոչ թե Հալեպին, այլ հին Ապամեա բազարին, Եփրատի վրա, Մերգինի և Ուրֆայի միջև, Հալեպ—Թավրիզ առևտրական ճանապարհի վրա:

20. Աշուշատը պատմական Արշամոշատն է, որի հիմնադրումը վերագրում են Մոփթի թաղավոր Արշամին: Արշամոշատի տեղագրությունը ստույգ հայտնի չէ: Անտիկ հեղինակներից Պոլիբիոսը Արշամաշատը տեղագրում է «այսպէս կոչված գեղեցիկ հովտում Եփրատի և Տիգրիսի միջև» (Πολιβίη «Всеобщая история в 40 книги, перевод Ф. Т. Миценко, т. I—III, Москва, VIII, 25): Պլինիոսի համաձայն Արշամոշատը գտնվում է Արածանիին շատ մոտ («Histoire naturelle de Pline» t. I—II, Paris, 1883, VI, 10): Հայ հեղինակներից Մ. Ուսահյեցին Աշուշատը (Արշամոշատ) դնում է Արածանիի վրա Ճապաղչրի մոտերքում («Ժամանակագրութե», էջ 207—208): Ուսահյեցիի շարժմանը այն տեղագրում է Յարմչիկ գյուղի մոտերքում, Արածանիի աջ ափին, իսկ Տոմաշեկը՝ Յարմչիկից հարավ, Արածանիի ձախ ափին, այժմյան Խարարա գյուղի ավերակների մոտ: Սակայն Մարկվարտը՝ տեղագրում է այժմյան Նաշարտնում, ոչ հեռու Խարարա գյուղից (Արշամոշատի տեղագրության հարցը մանրամասն քննում է Մարկվարտը «Südarmenien und Tigrisquellen» իր աշխատության մեջ, ծանոթ. 3, տես «Հանդէս Ամսօրեայ», 1915, էջ 102—115, և ակոդ. Մանանգյանը «О торговле и городах Арменнии» Ереван, 1930, стр. 27—29): Ն. Ադոնցը Արշամոշատը տեղագրում է Խարբերդի հովտում այժմյան Շամուշին գյուղի շրջակայքում («Армения в эпоху Юстиниана» стр 35): Այսպիսով պետք է ենթադրել, որ Մոփթի կենտրոն Արշամոշատը (Աշուշատ) գտնվել է Արածանիի ձախ ափին, այժմյան Խարբերդի և Բալուի միջև (Манандян, О торговле и городах Армении» стр. 28): Աշուշատը XI դարում գտնվում էր Սասունի իշխան Թոռնիկի ձեռքում, որը, ըստ Մ. Ուսահյեցու, 1072 թ. Ալելուա դաշտում ջախջախեց Փիլարտոսին («Ժամանակագրութե», էջ 207—208):

21. Թուրքիան չհաշտվեց 1471 թ. Կարամանիայի կորուստի հետ (տես ծանոթ. 11) և 1472 թ. օգոստոսին Մուհամմեդ II-ի որդի Մուստաֆան Բելշեր գյուղի մոտ (գտնվում է Իկոնիայում, հնում կոչվել է Կորալիս) պարտության է մատնում Ուզուն Հասանին, բայց վերջինս չվճարեց և 1473 թ. Մալաթիայի մոտ հաղթեց թուրքական բանակին: Սակայն այս ճակատամարտերում չորոշվեց պատերազմի ելքը: Մի փոքր ուշ՝ 1473 թ. օգոստոսին Ուզուն Հասանը Բաբերդից ոչ հեռու, Դերշանի մոտ թուրքերից շարաշար պարտվելով փախավ Թավրիզ: Այս կոփմանի մասին մանրամասն պատմում են Վենետիկի դեսպանները, որոնք գտնվել են Ուզուն Հասանի արքունիքում, Կատերինո Ջենո, Զոգեֆա Բարբարո, Զիովան Մարիա Անշիոլիլո («Ուղեգրություններ», հատ. Ա, էջ 166—167, 177, 257—265, Հմտ. Պետրուշևսկի «Гос-а Азербайджана в XV веке» նույն տեղ, էջ 174, Мюллер «История ислама» т. III, стр. 369—370):

22. Խոսքը վերաբերում է Ուզուն Հասանի որդի Ուզուրլու Մուհամմեդի ապստամբությանը, որ սկսեց 1473/4 թվերին իր հոր դեմ: Այս մասին հաղորդում են նաև Զ. Բարբարոն, Ա. Կոնտարին և Զ. Մ. Անշիոլիլոն (տես «Ուղեգրություններ», հ. Ա, էջ 188, 229—230, 265—266): Հմտ. Петрушевский «Гос-а Азербайджана в XV в.» նույն տեղ, էջ 171—172:

23. Կարծում ենք խոսքը վերաբերում է Ուզուն Հասանի մահվան, սակայն նա մահացել է 1478 թ. հունվարի 5-ին: Հմտ. Զ. Բարբարո, Զ. Մ. Անշիոլիլո («Ուղեգրություններ», հատ. Ա, էջ 208, 269):

24. Տես և հմտ. XIII ժամանակագրություն, ծանոթ. 5:

25. Այս երկրաշարժի մասին մի բանաստեղծություն ունի Զաքարիա Երեցը: Այն գտնվում է «A Catalogue of the Armenian manuscripts in the British Museum» էջ 284:

26. Հմտ. Հովհաննես Սեբոստացի պատմիչ («Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 393—394):

27. Տես վերևում էջ 156, 163, ծանոթ. 4:

28. Սելիմ I-ը իշխել է 1512—1520 թ. թ., իսկ նրա հաջորդ Սուլեյման I-ը՝ 1520—1566 թ. թ.:

29. Հմմտ. Հով. Սեբաստացի (Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, էջ 395)։
30. Բնագրում գրված է հապավված՝ «բհ» ձևով կարդացինք «բահանա», Հմմտ. Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, էջ 395։
31. Իմա՝ Իբրահիմ, սուլթանի մեծ վեզիրը, որին պատկանում էր օսմանական բանակի վերականգնման պլանը՝ ենիչերիների ստեղծումը։
32. Բնագրում սույն բառը համարյա անընթեռնելի է։
33. Բնագրում սխալմամբ գրված է «ՋՀՀ»։ Խոսքը վերաբերում է 1538 թ. Պրեվեզի ժովային նշանավոր ճակատամարտին, որտեղ թուրքերը ջախջախեցին դաշնակիցների ուժերը։
34. Այսինքն 1540 թ. մարտի 26-ին։
35. Պետք է լինի «Դ» ընկերք, որովհետև շարունակության մեջ հիշվում է, որ մեկին այրել են, իսկ երեքին կախել։
36. Բնագրում «վաճխանեցաւ» ձևով։
37. Բնագրում սխալմամբ գրված է «ՋԼԶ»։
38. Հմմտ. Զարարիա Սարկաւազի պատմագրութիւն», հ. Ա, էջ 10—11, VIII ժամանակագրութիւն, էջ 136։ Սույն կոիվների մասին տես նաև Петрушевский :Азербайджан в XVI—XVII веках" (Сборник статей. " выпуск I, стр: 267)։
39. Տես ծանոթ. էջ 38։
40. Այլ տվյալներով թուրքերի կողմից Մալթա կղզու բլուկադան և անհաջողութիւնը տեղի է ունեցել 1564 թ.։
41. Հեղինակը նկատի ունի Սուլեյման I-ի 1566 թ. արշավանքը դեպի Ավստրիա, որտեղ Ֆրանցիկրխին բաղադրեց մոտ (թուրքերը այդ բաղադրին կոչում են Պեչ) նա մահացավ 1566 թ. սեպտեմբերի 25-ին (Հմմտ. Ալիշան «Կամեննից», էջ 37)։
42. Հեղինակը, հավանաբար, նկատի ունի Լեպանտոյի ժովային ճակատամարտը, սակայն այն տեղի է ունեցել 1571 թ. հոկտեմբերի 7-ին, որտեղ թուրքական նավատորմը զլխովին ջախջախվեց և կապուտան փաջան (ադմիրալ) իր շտաբի հետ գերվեց։
43. Սելիմ II-ն իշխել է 1566—1574 թ. թ., իսկ սրա՝ հաջորդ Մուրադ III-ը 1574—1595 թ. թ.։
44. Թահմազ ջահը մահացել է 1576 թ.։
45. Խոսքը վերաբերում է Թահմազ ջահի մահից հետո տեղի ունեցած գահակալական կոիվներին հաջորդող պարսկա-թուրքական կոիվներին, որը տևեց 1578—1590 թ. թ., փոփոխակի հաջողութիւններով։
46. Խոսքը վերաբերում է Շիրվանում թուրքական բանակի հրամանատար Օսման Յուզդեմիրի դեպի Դերբենդ կատարած նահանջին։
47. Բնագրում տարեթիվը բաց է թողնված, կարծում ենք խոսքը վերաբերում է 1584 (1019) թվի երկրաշարժին։ Հմմտ. Սամա Անեցի, էջ 176։ Ա. Դավթիժեցի, էջ 631։
48. Օսման Յուզդեմիր։
49. Բնագրում «ենկեղեցին» բառին անմիջապես հաջորդում է «դարձուցին» բառը և որովհետև վերջինս խանգարում էր իմաստը, ուստի չվերցրինք այն։
50. Մուհամմեդ III-ն իշխել է 1595—1603 թ. թ.։
51. Հեղինակը հավանաբար նկատի ունի «ավստրիացիների 1596 թ. պարտութիւնը Կերեսուտի մոտ։
52. Բնագիրն այստեղ ընդհատվում է։